

معمای نخستین کتاب فارسی چاپشده با
حروف سربى در ايران
(*Enigma of the first
Persian book printed in Iran with movable
type*)

Article

Published Version

Article published in the Persian Language

Izadpanah, B. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4455-4350>
معمای نخستین کتاب فارسی چاپشده با حروف سربى در (2021)
(*Enigma of the first Persian book printed in Iran with
movable type*). Jahan-e Ketab, 26 (1–3). pp. 41-47. ISSN
1681-9705 Available at <https://centaur.reading.ac.uk/110764/>

It is advisable to refer to the publisher's version if you intend to cite from the work. See [Guidance on citing](#).

Published version at: <https://jahaneketab.ir/>

Publisher: Jahan-e Ketab

All outputs in CentAUR are protected by Intellectual Property Rights law, including copyright law. Copyright and IPR is retained by the creators or other copyright holders. Terms and conditions for use of this material are defined in the [End User Agreement](#).

www.reading.ac.uk/centaur

CentAUR

Central Archive at the University of Reading

Reading's research outputs online

چراغ کوهان

۳۸۳-۳۸۵

- سال بیست و ششم
- شماره ۳-۱
- فروردین - خرداد ۱۴۰۰
- ۴۵۰۰۰ تومان
- ISSN 1681-9705

- دلارا... (یک نامه)
- گریگاه‌های زیرزمینی شیراز
- نگاه کن به آن همه زرز (داستان)
- تاریخ‌سازی برای آذربایجان
- سیری در خاطرات علی دشتی
- سیاست خارجی آمریکا کمی پیش از هزاره سوم و در آغاز آن
- دو مرجع بنیادی برای پژوهش‌های مطبوعاتی
- روایت هیچ‌انگار زمان
- تاریخ‌نگاران عثمانی
- معمای نخستین کتاب فارسی چاپ شده با حروف سربی در ایران
- بلوار و ودویل در تئاتر فرانسه
- فرهنگ انگلیسی آکسفورد
- رحمت موسوی: غزلسرایی از دیار گیلان
- اعتراض به هستی‌تحمیل شده
- هزار و یک داستان
- تازه‌های بازار کتاب

دلارا... / پرویز دوائی	۲	• جهان کتاب ماهنامه‌ای است
گریزگاه‌های زیرزمینی شیراز / سیروس پرهام	۵	• باروش خبری، آموزشی و اطلاع‌رسانی
نگاه کن به آن همه زُز / الیزابت بوئن، ترجمهٔ پرتو شریعتمداری	۶	• ناشر: مؤسسهٔ فرهنگی-هنری جهان کتاب
		• صاحب‌امتیاز و مدیرمسئول: طلیعه خادمیان
		• زیر نظر مجید رهبانی و فرخ امیرفریار
		• ویراستار: پیام شمس‌الدینی
تاریخ‌سازی برای آذربایجان / مسعود عرفانیان	۱۱	• طراح گرافیک: محمود محرابی
سبیری در خاطرات علی دشتی / کاوه بیات	۱۶	• ناظر چاپ: بهمن سراج
سیاست خارجی آمریکا کمی پیش از هزارهٔ سوم و در آغاز آن / فرخ امیرفریار	۲۰	• لیتوگرافی: باختر
ایرانیان و آمریکایی‌ها در دوران جنگ سرد / نینا مازیار	۲۲	• چاپ و صحافی: غزال
خاطرات پاینده / مجید رُهبانی	۲۳	• توزیع کتابفروشی‌ها: پخش ققنوس (۶۶۴۶۰۰۹۹)
دو مرجع بنیادی برای پژوهش‌های مطبوعاتی	۲۶	• نشانی: تهران. خیابان انقلاب. خیابان ابوریحان.
سه طریقت تصوّف / طلیعه خادمیان	۲۷	• خیابان وحید نظری شرقی. شماره ۱۲. واحد ۳۶.
پیروزی بزرگ در گواتمالا / حمید نامجو	۲۸	• تلفن: ۰۲۱-۶۶۹۶۸۰۹۷
روایت هیچ‌انگار زمان / فروغ رخشا	۳۱	• نمابر: ۰۲۱-۶۶۹۶۸۰۳۷
دستبرد شاعرانه به اساطیر / فهیمه گلنار	۳۳	• پست الکترونیک: info@zhaneketab.ir
بازنمایی هویت و روابط شهری در شعر معاصر ایران / فاضل ترکمن	۳۴	• مطالب جهان کتاب بیانگر آرای نویسندگان آن هاست.
کتابی مفید برای این روزها / فرید قاسملو	۳۶	
کلیدهای مدیریت زندگی / فهیمه خادمیان	۳۷	
تاریخ‌نگاران عثمانی / نادر انتخابی	۳۸	
معمای نخستین کتاب فارسی چاپ شده با حروف سربی در ایران / برنا ایزدپناه	۴۱	
بلوار و دُویل در تئاتر فرانسه / عباس آگاهی	۴۸	
فرهنگ انگلیسی آکسفورد / هاوارد جکسون، ترجمهٔ فرهاد قربان‌زاده	۵۰	
و سعید رفسنجانی نژاد		
باورها و معتقدات خرافی در ترجمه / حسن هاشمی میناباد	۵۶	
رحمت موسوی: غزلسرایی از دیار گیلان / کامیار عابدی	۵۸	
چند نکته در مقایسهٔ تصحیح حافظ خانلری با حافظ قزوینی - غنی /	۶۴	
علیرضا خلیل‌پور		
اعتراض به هستی‌تحمیل‌شده / معصومه علی‌اکبری	۶۷	
پاسخ به «تحقیق جادویی» / محمد حنیف	۶۹	
هزار و یک داستان / زری نعیمی	۷۲	
معرفی کوتاه	۷۹	
تازه‌های بازار کتاب / فرخ امیرفریار	۸۴	
درگذشتگان	۸۷	

معمای نخستین کتاب فارسی چاپ شده با حروف سری در ایران^۱

ابرا ایزدپناه |

تصویر ۱. صفحه نخست کتاب جهادیه (۱۲۳۳)
منبع: کتابخانه ملی ایران

نخستین کتاب‌های چاپی معرفی شده‌اند. در ترجمه رساله‌ای از محمدعلی خان تربیت (۱۲۵۶-۱۳۱۸ ه.ش) با عنوان ورقی از دفتر تاریخ مطبوعات ایرانی و فارسی که در سال ۱۹۱۴ م در کتاب مطبوعات و شعر ایران مدرن^{۱۵} براون چاپ شد نیز اشاره‌ای به این کتاب‌ها نشده است. اما از این مقاله تربیت معلوم می‌شود که براون به تابعیت از او نام کتاب‌های چاپ تهران را در سخنرانی خود مطرح کرده است. تربیت با اشاره به تأسیس اولین چاپخانه در تبریز در ۱۲۳۲ ه.ق، کتاب مائژ سلطانی اثر عبدالرزاق بیگ دُنْبلی (۱۱۷۶-۱۲۴۳ ه.ق) را از اولین کتاب‌های چاپ ایران معرفی می‌کند. احتمالاً تا زمان چاپ کتاب براون در ۱۹۱۴ م، تربیت اطلاع درستی از کتاب‌های چاپ شده در تبریز پیش از مائژ سلطانی، که توسط ملا محمدباقر تبریزی و در سال ۱۲۴۱ ه.ق چاپ شده بود در اختیار نداشته است. حدود ۱۰ سال پس از چاپ مقاله

چاپ برلین کوهه، با عنوان «چاپخانه و روزنامه در ایران» به تاریخ ۲۸ آذر ۱۲۹۰، بسیار مورد توجه و استناد قرار گرفته است.^۹ تقی زاده به نقل از یادداشتی که آلبرت هوتوم-شیندلر (۱۸۴۶-۱۹۱۶ م)^{۱۰} در سال ۱۳۳۲ ه.ق برای او نگاشته بود می‌نویسد: «در سال ۱۲۳۳ شخصی موسوم به آقا زین‌العابدین تبریزی اسباب و آلت مختصر باسمه خانه طیبوگرافی یعنی چاپ حروفی به تبریز آورده در تحت حمایت عباس میرزا نایب‌السلطنه که در آن زمان حکمران آذربایجان بوده مطبعه کوچکی را برقرار نمود و بعد از مدتی کتابی را موسوم به "فتح‌نامه" تمام کرد. این کتاب نخستین کتابی بود که در ایران بحروف عربی مطبوع شد. مصنف کتاب مذکور میرزا ابوالقاسم قایم‌مقام بود و قصه‌ها گفته از جنگی که در سال ۱۲۲۷ میان دولتین روس و ایران واقع شد و بتوسط صلح‌نامه گلستان مورخه ۱۲ اکتوبر ۱۸۱۳ = ۱۶ ذی القعدة ۱۲۲۸ بانتهار رسید».^{۱۱}

به نظر می‌رسد که نام کتاب فتح‌نامه برای اولین بار در این مقاله به میان می‌آید، هرچند تاکنون هیچ نسخه‌ای از این کتاب به دست نیامده است؛ به همین دلیل برخی پژوهشگران بر این باورند که کتاب مذکور هرگز وجود نداشته یا آن که فتح‌نامه در واقع همان کتاب جهادیه است که بعداً به آن اشاره خواهد شد. تقریباً هم‌زمان با تاریخ یادداشت هوتوم-شیندلر، ایران‌شناس مشهور انگلیسی، ادوارد گرانویل براون (۱۸۶۲-۱۹۲۶ م)^{۱۲} در بخشی از سخنرانی خود که در تاریخ ۲۳ می ۱۹۱۳ برای انجمن پرشیا^{۱۳} در لندن ارائه کرد، نکاتی درباره تاریخ چاپ در ایران مطرح کرده است.^{۱۴} در این سخنرانی که باز هم شامل اطلاعاتی بود که هوتوم-شیندلر این بار در اختیار براون قرار داده بود، سخنی از فتح‌نامه یا جهادیه به میان نیامده و کتاب‌هایی که چند سال بعد در تهران چاپ شده بود، به عنوان برخی از

بیش از دو سده از چاپ کتاب جهادیه که پژوهشگران تاریخ چاپ آن را به عنوان نخستین کتاب فارسی چاپ شده با حروف سری^۲ در ایران شناخته‌اند، می‌گذرد. با این حال دانش حاضر درباره جنبه‌های مختلف این سند مهم تاریخی بسیار محدود و در برخی موارد غیرقابل استناد به نظر می‌رسد. بر پایه اسناد و پژوهش‌های موجود، نخستین چاپخانه، یا به عبارت دقیق‌تر چاپخانه‌های فارسی در ایران، با حمایت و تشویق عباس میرزا نایب‌السلطنه (۱۲۰۳-۱۲۴۹ ه.ق) و در شهر تبریز تأسیس شد.^۳ در کتاب ابواب الجنان (۱۲۴۱ ه.ق) که یکی از اولین کتاب‌های فارسی چاپ ایران است آمده: «از یمن معدلت شاهنشاه جهان و فیض تربیت ولیعهد جوان ارباب صنایع در هر صنعت ماهر و در اظهار هر هنر ساحرند من جمله عمل طبع که در این ملک متداول نبود از یمن اهتمام و حسن التفات اولیاء دولت قاهره در اکثر بلاد ایران معمول گشته».^۴ اغلب پژوهش‌های مرتبط تأکید می‌کنند که قدیمی‌ترین کتاب چاپی فارسی در ایران که تاکنون به دست آمده، رساله‌ای با عنوان جهادیه، نوشته عیسی بن حسن (میرزا بزرگ) قائم‌مقام فراهانی (درگذشته ۱۲۳۷ ه.ق) است که در ماه رمضان ۱۲۳۳ ه.ق و توسط «محمدعلی ابن حاجی محمدحسین الاشتیانی»^۵ در «دارالانطباع» تبریز چاپ شده است. شرق‌شناس معاصر آلمانی اولریش مارزلف^۶ که صاحب تألیفات ارزشمندی درباره تاریخ چاپ (به خصوص چاپ سنگی) در ایران است، چاپ این کتاب را سرآغاز دوره اینکوناولا^۷ در ایران قلمداد کرده که براساس آخرین یافته‌ها تا سال ۱۲۷۵ ه.ق^۸ ادامه داشته است.

از میان نخستین مطالعاتی که در آن به اولین کتاب چاپی فارسی در ایران پرداخته شده، مقاله‌ای از سید حسن تقی‌زاده (۱۲۵۷-۱۳۴۸ ه.ش) در روزنامه

تقی زاده در کاوه، تربیت مقاله‌ای با عنوان «مبدأ تاریخ ایران شناسی در اروپا: تاریخ تأسیس مطبوعه - مطبوعات پارسی» را در دو بخش در ماهنامه ارمغان منتشر کرد.^{۱۶} در اینجا به نظر می‌رسد که تربیت قول هوتوم - شیندلر در معرفی کتاب فتح‌نامه را مستند دانسته و بدون ذکر منبع بازگو می‌کند. در ادامه این مقاله و احتمالاً برای اولین بار تربیت به شرحی از دو نسخه از کتاب الجهادیه می‌پردازد. اولی کتاب جهادیه است که توسط علی ابن حاجی محمد حسین الاشتیانی «المأمور بعمل الطبع» در دولت علیه قاجار در «دارالانطباع» واقع در شهر تبریز و در ماه رمضان ۱۲۳۳ ه. ق چاپ شد. کتاب دوم نسخه‌ای دیگر از جهادیه است که به فاصله پانزده ماه و توسط زین العابدین ابن ملک محمد التبریزی «المأمور بعمل الطبع» در دولت علیه قاجار در «دارالانطباع» واقع در دارالسلطنه تبریز و در ماه ذی حجه سال ۱۳۳۴ ه. ق.^{۱۷}

تصویر ۳. صفحه نخست و دوم کتاب جهادیه (۱۲۳۴) منبع: کتابخانه مسجد اعظم

تصویر ۲. انجامه کتاب جهادیه (۱۲۳۳) منبع: کتابخانه ملی ایران

در فهرست دیگری از کتاب‌های چاپ شده در ایران که در سال ۱۸۶۶ باز توسط دُرُن با مشخصات کامل تری تهیه شده بود نیز قدیمی‌ترین کتاب چاپ تبریز همان مآثر سلطانی ۱۲۴۱ فهرست شده است.^{۲۵} در میان نشریات فارسی هم فهرستی از کتاب‌های چاپی در گنجینه نشاط^{۲۶} چاپ شده که باز هم فاقد اطلاعاتی در این زمینه است.

تصویر ۴. برنهارد دُرُن، کتاب‌هایی که در دارالسلطنه تبریز باسما کرده‌اند (۱۸۵۲ م) منبع: مجموعه شخصی نگارنده

روشن نیست که چرا در هیچ‌کدام از منابع ذکر شده، اشاره‌ای به دو چاپ مختلف کتاب جهادیه نشده است. از سوی دیگر کتاب فتح‌نامه که به قول هوتوم - شیندلر نخستین کتاب چاپی تبریز بوده نیز در جایی

همچنین می‌نویسد: «حروف سربی که در این رساله بمصرف رسیده است خیلی متفاوت بوده است، اولی درشت و غیر مرغوب و دومی بعکس آن مرغوب و خوب است».^{۲۰} محمد محیط طباطبایی (۱۲۸۵-۱۳۷۱ ه. ش) در یادداشتی می‌نویسد: «محمد حسن خان اعتماد السلطنه که در زمان خود بزرگ‌ترین کتابخانه‌های ایران را در اختیار داشت نسخه چاپ سربی تبریز مقدم بر سال ۱۲۳۳ را ندیده بود و رساله جهادیه را نخستین اثر مطبوع چاپخانه تبریز به تاریخ ۱۲۳۳ را دیده و داشته و سند قول خود می‌دانسته». به نظر می‌رسد که در اینجا طباطبایی به نوشته تربیت اشاره کرده و به اشتباه آن را به اعتماد السلطنه نسبت داده است.

تا جایی که نگارنده این مقاله جست‌وجو کرده، به نظر می‌رسد که پیش از منابع ذکر شده، اشاره‌ای به فتح‌نامه یا کتاب جهادیه، در هیچ‌یک از منابع به دست آمده، نشده است. برای مثال در کتاب شناسی‌های شرق شناس آلمانی یولیوس تئودور زنکر (۱۸۱۱-۱۸۸۴ م)^{۲۱} اشاره‌ای به این چنین عنوان‌هایی وجود ندارد.^{۲۲} در فهرستی از کتاب‌هایی که در دارالسلطنه تبریز باسما کرده‌اند، اعم از چاپ سربی و سنگی که در سال ۱۸۵۲ توسط شرق شناس آلمانی برنهارد دُرُن (۱۸۰۵-۱۸۸۱ م)^{۲۳} چاپ شده، هیچ‌یک از این عناوین یا اسامی مشابهی دیده نمی‌شود.^{۲۴}

ثبت نشده است. با این حال سعید نفیسی (۱۲۷۴-۱۳۴۵ ه. ش) در مقالاتی که درباره «صنعت چاپ مصور در ایران»^{۲۷} و «نخستین چاپ‌های مصور در ایران»^{۲۸} نوشته است، از فتح‌نامه به عنوان «نخستین چیز چاپی» که از چاپخانه سربی تبریز که «در حدود ۱۲۲۷» وارد شده است «باقی مانده [؟]» نام می‌برد.^{۲۹} در بیشتر پژوهش‌های بعدی این احتمال مطرح شده که کتابی به نام فتح‌نامه اساساً وجود نداشته یا این کتاب همان جهادیه است که به اشتباه فتح‌نامه نوشته شده است. شرق‌شناس روس الیمیدایا پولونا شچگلوا (۱۹۳۶-۲۰۱۷ م) در کتاب خود با عنوان کتاب‌های چاپ سنگی ایران^{۳۰} با اشاره به این نکته می‌نویسد: «به نظر می‌رسد کتابی با عنوان "فتح‌نامه" منتشر نشده است. ظاهراً اشتباهی در ذکر عنوان کتاب میرزا بزرگ صورت گرفته: به جای "جهادیه" که در واقع در این دوران [۱۲۳۳] چاپ شده و به جنگ‌های ایران و روس می‌پردازد، عنوان "فتح‌نامه" به آن داده شده است. علاوه بر این، برخی از نویسندگان به اشتباه تاریخ وقایعی را که اثر به آن اختصاص یافته است، به تاریخ انتشار آن مرتبط دانسته‌اند».^{۳۱} مارژلف هم با اشاره به عدم وجود نسخه‌ای از فتح‌نامه این نظر را تأیید کرده است.^{۳۲}

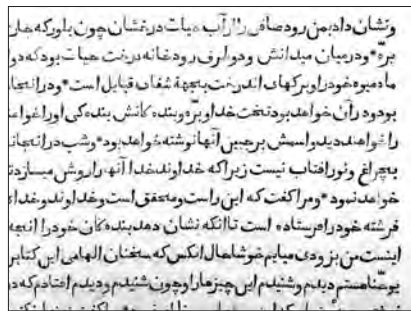
در هر حال، تجربه پژوهش در تاریخ چاپ ایران نشان می‌دهد که برخی از کتاب‌های نخستین چاپ شده در ایران و اسناد مرتبط با آن‌ها هنوز شناسایی نشده که ممکن است شناخت ما را از این تاریخ متحول کند. در مورد فتح‌نامه هم احتمال وجود این کتاب را نمی‌توان به کلی مردود دانست و همان‌طور که پژوهشگر معاصر، سید فرید قاسمی، بیان داشته نکاتی درباره این کتاب ذکر شده که با آنچه از جهادیه می‌دانیم متفاوت است.^{۳۳} این ابهامات نشان می‌دهد که تاریخ مرسوم چاپ در ایران نیاز جدی به بازخوانی بر پایه مستندات، یافته‌های جدید و جست‌وجوهای تخصصی و عمیق‌تر دارد. علاوه بر این، جنبه‌های مختلف تاریخ چاپ در ایران که بیشتر توسط مورخان، شرق‌شناسان یا کتابشناسان بررسی شده، اغلب فاقد نکات مهمی هستند که آشنایی با مسائل فنی مرتبط با تکنیک‌های مختلف چاپ، ساخت سنبه‌های فولادی،^{۳۴} حروف‌ریزی^{۳۵} و شناخت شیوه‌های گوناگون خطوط اسلامی را دربردارند. در این میان، نگاهی به دو پژوهش پیشین که در آن به بررسی حروف سربی «نخستین» کتاب

جهادیه پرداخته شده، این مبحث را بهتر روشن می‌کند.

شرق‌شناس انگلیسی نائل گرین^{۳۶} که پژوهش‌های ارزشمند (اما گاهی غیرقابل استناد) درباره تاریخ چاپ ایران انجام داده، مباحث قابل تأملی را در این باب مطرح کرده است. از جمله مهم‌ترین نوشته‌های گرین، به خصوص در ارتباط با موضوع این مقاله، «چاپ فارسی و انقلاب استنوهویی»^{۳۷} است که در آن به ریشه‌یابی حروف سربی کتاب جهادیه پرداخته شده. از خطاهای شاخص این مقاله نسبت دادن جهادیه ۱۲۳۳ به میرزا زین‌العابدین تبریزی (چاپگر جهادیه ۱۲۳۴) است. با وجود اینکه انجامه جهادیه ۱۲۳۳ در مقاله گرین چاپ شده، اما در آن نامی از چاپگر اصلی آن به میان نیامده است. گرین حتی کتاب‌های دیگر چاپ تبریز را هم به میرزا زین‌العابدین نسبت داده که به کلی اشتباه است.^{۳۸} در واقع از میان کتاب‌های نخستین چاپ تبریز که نسخه‌ای از آن شناسایی شده، تنها کتاب جهادیه ۱۲۳۴ را می‌توان به میرزا زین‌العابدین نسبت داد.^{۳۹} به نظر می‌رسد که گرین نقل‌قول‌های غیرقابل استنادی را برای اثبات نظریه خود درباره ارتباط چاپ کتاب‌های فارسی نخستین در ایران و تشکیلات (ونجلیکال)^{۴۰} به عنوان عاملی کلیدی در معرفی فن چاپ به ایران به کار برده است.^{۴۱}

برخلاف ادعای مقاله گرین، هیچ سندی برای اثبات آن که حروف سربی‌ای که با آن جهادیه ۱۲۳۳ و ۱۲۳۴ چاپ شده‌اند از روسیه به ایران وارد شده باشد، وجود ندارد. در ادامه این مقاله با مقایسه حروف جهادیه ۱۲۳۳ و ترجمه فارسی عهد جدید^{۴۲} که چند سال پیش‌تر از آن (۱۸۱۵ م) در سنت پترزبورگ چاپ شده بود، گرین نتیجه مشکوک دیگری می‌گیرد. او می‌نویسد: «اگرچه تفاوت‌های مهمی بین حروف سربی این دو کتاب وجود دارد، حروف سربی جهادیه شباهت‌هایی با حروف عهد جدید سنت پترزبورگ دارد. هر دو حروف سربی در مقایسه با حروف سربی که در لندن و کلکته استفاده می‌شد، به نسبت خام و بی‌کیفیت هستند».^{۴۳} گرین با بیان چند نکته دیگر نتیجه می‌گیرد که احتمالاً این حروف منبع مشترکی داشته‌اند. او همچنین اضافه می‌کند: «تا زمانی که اسناد جدیدی درباره چاپ فارسی در سنت پترزبورگ به دست بیاید، اسناد موجود این احتمال را تقویت می‌کند که میرزا زین‌العابدین حروف سربی را از منبع ناشناخته‌ای در سنت پترزبورگ که در

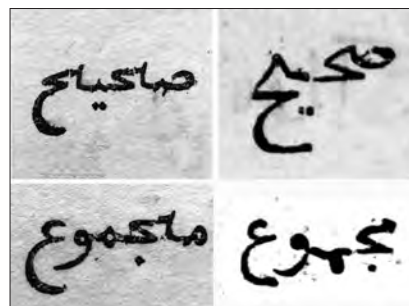
جایی دیگر ساخته شده و یا از طریق جامعه کتاب مقدس روسیه^{۴۴} و حروف‌ریز آلمانی آن به دست آورده».^{۴۵} گرین ادامه می‌دهد که احتمال آخر، دلیل شباهت حروف سربی میرزا زین‌العابدین با عهد جدید را توجیه می‌کند.^{۴۶}

تصویر ۵. نمونه حروف عهد جدید ۱۸۱۵
منبع: کتابخانه بریتانیا

باید خاطر نشان ساخت که در تمامی موارد مذکور، گرین به حروف سربی کتاب جهادیه ۱۲۳۳ اشاره می‌کند که توسط محمدعلی چاپ شده بود و نه میرزا زین‌العابدین. از این گذشته، شباهت‌های ظاهری بین حروف سربی مورد بحث گرین، نشان از شناخت ناکافی او از فرآیند ساخت حروف سربی و اصول شیوه‌های مختلف خط نسخ دارد. در اینجا ناخن‌کنی و مسائل مربوط به کیفیت چاپی یا ظاهری حروف را نمی‌توان توجیهی برای نتیجه‌گیری‌هایی که مدنظر گرین بوده است دانست. بلکه بررسی دقیق و تخصصی‌تر این حروف، بیان‌گر تفاوت‌های بنیادی بین این دو مجموعه حروف سربی است. حروف سربی عهد جدید را می‌توان در ارتباط با بسیاری از حروف سربی عربی که تا آن زمان در اروپا ساخته شده بود، بررسی کرد.^{۴۷} در اغلب حروف سربی بر پایه خط نسخ که در اروپا طراحی و ساخته می‌شد، فارغ از زیبایی و تناسب، تغییراتی در شکل حروف و ترکیبات داده می‌شد تا باعث کم کردن ارتفاع زنجیره حروف متصل و قرار دادن آن‌ها روی خط کرسی شود. این کار همچنین تعداد حروف و ترکیبات مورد نیاز برای چاپ به خط عربی را به شکل قابل توجهی کاهش می‌داد. برای مثال حروفی مانند «جیم» و «میم» را که در شکل نوشتاری و در وسط کلمه، معمولاً از بالا و پایین به حروف دیگر متصل می‌شوند به شکلی می‌ساختند که روی خط کرسی قرار گرفته و از چپ و راست به حروف دیگر متصل شوند.^{۴۸} از این منظر حروف سربی عهد جدید حتی نسبت به حروف سربی قدیمی‌تری که

برای چاپ شاهنامه کاترین^{۴۹} که در سال ۱۷۹۳ م در همان شهر سنت پترزبورگ استفاده شده بود، کمتر با اصول خط نسخ مطابقت دارد.

تصویر ۶. نگاه کنید به تفاوت‌های ساختاری و شیوه اتصال حروف «جح» و «م» در نمونه‌های بالا. راست: جهادیه. چپ: عهد جدید

اما الگوی حروف سربی جهادیه ۱۲۳۳ به‌کلی متفاوت است. با اندکی دقت و شناخت می‌توان دریافت که این حروف بر پایه خط نسخ ایرانی ساخته شده‌اند، نکته مهمی که پیش‌تر به آن اشاره درستی نشده است.^{۵۰} اگرچه این حروف از نظرگاه زیبایی و ساخت چندان موفق به نظر نمی‌رسد، اما نسبت به نمونه‌های پیشین حروف سربی عربی، می‌توان آن را دستاورد قابل توجهی در بازنمایی شکل نوشتاری خط نسخ توسط حروف سربی به شمار آورد. در «بررسی روند شکل‌گیری حروف فارسی چاپی و نحوه طراحی آن در رساله جهادیه»^{۵۱} پژوهشگر دیگری به نام محمدجواد احمدی‌نیا، نکاتی درباره این حروف مطرح کرده که بررسی آن می‌تواند به ادامه این بحث کمک کند. احمدی‌نیا «خط نسخ عربی [؟]» را «پایه اصلی طراحی حروف چاپی» کتاب جهادیه برشمرده و برای این نتیجه‌گیری دلایلی را ارائه می‌دهد. او می‌نویسد: «خط نسخ مورد استفاده در این کتاب، عربی [؟] بوده و به همین سبب بعضی از ویژگی‌های رسم الخط عربی [؟] به‌وفور در آن دیده می‌شود. به‌عنوان نمونه، برخی حروف فارسی در شکل ظاهری با حروف متناظر خود در عربی متفاوت هستند. حرف "ک" در فارسی در حالت پایانی یا مفرد با سرکش نوشته می‌شود درحالی‌که این حرف در عربی در هر دو حالت سرکش خود را از دست می‌دهد».^{۵۲} احمدی‌نیا در ادامه اشکالات دیگری را به حروفی مانند «ی» که به نظر او نباید در فارسی به شکل «ی» باشد مطرح می‌کند. او اشاره می‌کند به عدم وجود کلاه الف در

کلماتی مانند «ان» که باید «آن» چاپ شود و «گ» که به شکل «ک» چاپ شده است.^{۵۳} در حقیقت، موارد مطرح شده توسط احمدی‌نیا را می‌توان مغالطه‌ای زمان‌پیشانه به شمار آورد که از نظرگاه آنچه شکل امروزی نوشتار و حروف فارسی است به سندی که بیش از دو بیست سال پیش چاپ شده می‌نگرد. شکل نوشتاری حروف فارسی که احمدی‌نیا به آن‌ها اشاره کرده در مکتوبات آن زمان به همان شیوه‌ای بوده که در حروف سربی جهادیه نمایان است و دلایل مطرح شده توسط او نمی‌تواند نشانگر «فارسی» یا «عربی» بودن حروف جهادیه باشد.

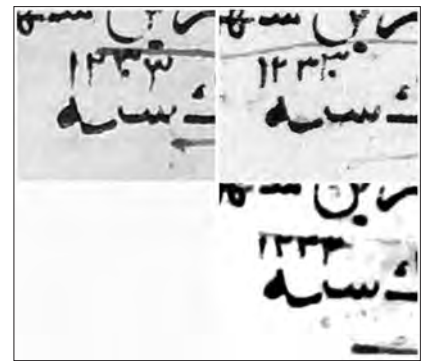
از طرفی مشخص نیست مقصود احمدی‌نیا از خط نسخ عربی کدام شیوه است و بر چه اساسی حروف جهادیه را ملهم از آن می‌داند. از مهم‌ترین و رایج‌ترین شیوه‌های خط نسخ که در زمان چاپ کتاب جهادیه مرسوم بوده، خط نسخ عثمانی و خط نسخ ایرانی بوده‌اند که تفاوت‌های ساختاری روشنی دارند. خط نسخ عثمانی که وضع آن را به شیخ حمدالله (۱۴۳۶-۱۵۲۰م) نسبت داده شده و توسط خوشنویسان دیگری چون احمدقره‌حصاری (۱۴۶۹-۱۵۵۶م) و حافظ عثمان (۱۶۴۸-۱۶۴۹م) متحول شد، پایه حروف سربی مورد استفاده در چاپخانه‌های استانبول و قاهره بود و تا دوران معاصر نیز الگوی بیشتر حروف سربی عربی بوده است.^{۵۴} اما خط نسخ ایرانی از دوران صفوی به‌مرور شکل گرفت و از شاخص‌ترین خوشنویسان آن احمدنیریزی (۱۰۸۷-۱۱۵۵ه.ق) است. تنها با نگاهی به ویژگی‌های مفردات این دو شیوه خط نسخ می‌توان دریافت که حروف سربی جهادیه، برخلاف نظر احمدی‌نیا، بر پایه خط نسخ ایرانی است.

همچنین به نظر منطقی می‌رسد که حروف سربی‌ای که بر پایه خط نسخ ایرانی بوده در ایران ساخته شده باشد و نه آن‌گونه که گرین مطرح کرده در سنت پترزبورگ. با استناد به چند گزارش مربوط به قرن ۱۹ میلادی که نگارنده آن‌ها را بررسی کرده، این احتمال بیشتر است که طراحی و ساخت حروف سربی مورد استفاده در اولین چاپخانه‌های تبریز و تهران در ایران انجام شده باشد. در یکی از اولین کتاب‌های چاپ شده در تبریز، مائز سلطانی ۱۲۴۱ ه.ق آمده: «یکی از هوشمندان دارالسلطنه تبریز اسباب و اقلام او [صنعت چاپ] را آورده چنان تتبع و تصرف درین کار کرده است که چون صفحه از کار بیرون می‌آید حسن خطش رشک‌گرددش اقلام خوش‌نویسان آمده و بعلاوه

حسن خط شیرینی شیوه نیز در باسمه‌کاری منظور گردیده و باعث حیرت استادان فرنگ شده».^{۵۵} در تأیید این مطلب گزارش‌هایی در دست است که نشان می‌دهد حروف سربی تبریز و تهران توسط برخی اشخاص «فرنگی» که آنها را دیده بودند ستوده شده است. در شرح حالی از عباس میرزا که در سال ۱۸۳۴ م در مجله انجمن آسیایی بریتانیا^{۵۶} آمده نوشته‌اند: «او [عباس میرزا] چاپخانه‌ای در تبریز تأسیس کرده و انجمن [آسیایی بریتانیا] اثری^{۵۷} که در آنجا چاپ شده را در اختیار دارد که از منظر زیبایی حروف چاپی، به مراتب برتر از هر چیزی است که در اروپا و هند ساخته شده است».^{۵۸}

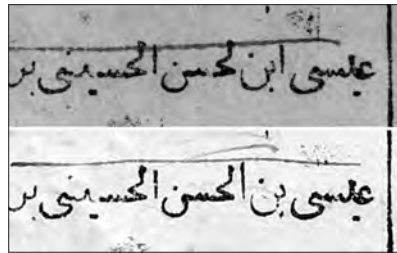
مبلغ مسیحی آمریکایی آساهر گرانت (۱۸۰۷-۱۸۴۴ م)^{۵۹} که در سال ۱۸۳۸ در تبریز بود نوشته: «در [تبریز] از یک چاپخانه ایرانی و حروف‌ریزی دیدار کردم، در آنجا حروف سربی زیبایی را قالب‌ریزی کرده و دو دستگاه چاپ سنگی هم مدام در حال کار بودند. تمامی آن‌ها حاصل نبوغ ایرانی بود. دستگاه‌های چاپ ساخت ایرانیان بود و توسط ایرانیان اداره می‌شد... [کارخانه] حروف‌ریزی، اگرچه در ابعاد کوچک، به مراتب تماشایی‌تر از هر چیزی بود که در میان مسلمانان ایران دیده‌ام... [در آنجا] سنبه‌ها،^{۶۰} قالب‌ها^{۶۱} و حروف سربی،^{۶۲} را بررسی کردیم که همگی ساخته یک ایرانی خودآموز بود و حاصل نبوغ او، [و نشریات آن‌ها] زیباترین نمونه‌های چاپ فارسی که دیده بودیم...».^{۶۳} در گزارش دیگری که در ارتباط با حروف سربی نسخ کشیش آمریکایی الی اسمیت (۱۸۰۱-۱۸۵۷ م)^{۶۴} است، نوشته شده: «اعتقاد بر این بود که هیچ حروف سربی دیگری وجود نداشت، مگر آنکه توسط یک بومی ایرانی در آن کشور ساخته شده، که تا این حد با سلیقه و خوشنویسی اعراب [مسلمانان] مطابقت داشته و علاوه بر آن مزایای مهم دیگری داشته باشد».^{۶۵} منابع مذکور که از لحاظ تاریخی منطبق با زمان فعالیت اولین چاپخانه‌های تبریز و تهران هستند و اکثراً توسط اشخاصی نوشته شده‌اند که آن‌ها را به چشم دیده بودند، به مراتب معتبرتر از روایت‌هایی هستند که بعدها و بدون ذکر منابع قابل استناد نوشته شده‌اند. بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که حروف سربی این چاپخانه‌ها از اولین کتاب تا آخرین کتاب شناخته شده (از ۱۲۳۳ تا ۱۲۷۵ ه.ق) در ایران و به احتمال زیاد توسط صنعت‌گران و هنرمندان ایرانی طراحی و ساخته شده‌اند.

یکی از نکات مهم دیگری که درباره کتاب جهادیه ۱۲۳۳ قابل تأمل به نظر می‌رسد و پیش‌تر به آن اشاره نشده، تاریخ چاپ آن است. در سه نسخه موجود این کتاب،^{۶۶} که نگارنده آن‌ها را بررسی کرده، تاریخ ۱۲۳۳ در انجامة کتاب با دست نوشته شده و احتمال دارد بعداً اضافه شده باشد. هرچند نمی‌توان در این مورد با قاطعیت سخن گفت، اما این نکته از آن جهت حائز اهمیت است که بسیاری از منابع حاضر، از جمله انجامة یا مقدمه اولین کتاب‌های چاپ‌شده در تهران، میرزا زین‌العابدین تبریزی را به‌عنوان «مخترع فن طباعت در محروسه ایران» معرفی کرده‌اند. پس از تبریز چاپخانه‌ای به دستور فتحعلی شاه قاجار (۱۱۸۳-۱۲۵۰ ه.ق.) و با حمایت منوچهرخان گرجی یا معتمدالدوله (درگذشته ۱۲۶۳ ه.ق.) در تهران تأسیس شد که احتمالاً اولین کتاب آن مَحْرُوقُ الْقُلُوبِ بود که در ماه صفر ۱۲۳۹ ه.ق. چاپ شد. در انجامة این کتاب آمده: «بسی و اهتمام جناب میرزا زین‌العابدین که جامع علم و عمل است و حاوی قول و فعل از اعیان دارالسلطنه تبریز است و در محروسه ایران مبدع این فن عزیز [طباعت]».

تصویر ۷. نگاه کنید به تفاوت‌های تاریخ ۱۲۳۳

در بخش چاپی نسخه‌های موجود کتاب جهادیه، فارغ از تفاوت‌هایی که در پروسه چاپ ایجاد شده (میزان مرکب، چاپ نشدن بخشی از حروف و آسیب دیدن آن‌ها)، نکاتی وجود دارد که نیاز به بررسی دقیق‌تر دارد. برای مثال در صفحه نخست نسخه ملی ۱ و ۲ تفاوت کوچکی در نگارش نام «عیسی ابن‌الحسن الحسینی» (ملی ۱) و «عیسی بن‌الحسن الحسینی» (ملی ۲) وجود دارد. به نظر می‌رسد این اشتباهی در حروف چینی بوده و بعداً اصلاح شده. این نکته همچنین می‌تواند گواهی باشد بر تقدم و تأخر چاپ این نسخه‌ها.

تصویر ۸. نگاه کنید به «الف» در بعد و قبل از «بن»

اما در تصرفاتی که با دست در این نسخه‌ها صورت گرفته، اختلافات بیشتری به چشم می‌خورد. پیش از اشاره به برخی از این تفاوت‌ها لازم است نکته‌ای درباره لزوم حفظ اصالت نُسَخ در پژوهش‌های مرتبط با تاریخ چاپ مطرح شود. در کتاب ارزشمند شهلا بابازاده، تاریخ چاپ در ایران،^{۶۷} تصویری از کتاب‌های چاپی آمده و از جمله آن‌ها نسخه جهادیه ملی ۲ است. در بازچاپ صفحه نخست و انجامة این کتاب تغییراتی ایجاد شده که مدتی نگارنده را سردرگم کرده بود. برخلاف تمام نسخه‌های موجود، جدول احاطه‌کننده متن در کتاب بابازاده دوخطی است و در صفحه نخست کوچک‌تر به نظر می‌رسد.^{۶۸} همچنین خطوط قرمز رنگ، اعراب و تصرفاتی که با دست در نسخه ملی ۲ وجود دارد در بازچاپ آن در کتاب بابازاده تحریف شده‌اند. از آنجایی که این جزئیات مهم‌ترین عوامل در شناسایی نسخه‌های مختلف چاپی هستند، مدتی از وقت نگارنده صرف جست‌وجوی نسخه موجود در کتاب بابازاده شد. در نهایت پس از جست‌وجوی بسیار و مطابقت جزئیات

موجود در صفحات مذکور نسخه اصلی و بازچاپ آن، پیدا شد که به دلایل نامعلومی برخی تصرفات در بازچاپ صورت گرفته.^{۶۹} این‌گونه مسامحات می‌تواند نتایج مخربی در کار پژوهش و تاریخ‌نگاری داشته باشد و باید تا حد امکان از آن پرهیز کرد.

در تصرفات دستی‌ای که در نسخه‌ها صورت گرفته چند نکته قابل ذکر به نظر می‌رسد. در نسخه ملی ۱ عنوان هذا کتاب جهادیه در صفحه اول کتاب و به خط نسخ نوشته شده است. در چاپ کتاب جهادیه جای بعضی اسامی و راده‌ها خالی گذاشته شده که بعداً به صورت دست‌نویس و رنگی پر شده است. برای مثال اسامی فتحعلی شاه و عباس میرزا در نسخه‌های ملی ۲ و بروجردی با مرکب طلایی نوشته شده در حالی که در ملی ۱ از مرکب قرمز استفاده شده. اما راده‌ها در تمامی نسخه‌ها با مرکب قرمز اضافه شده‌اند.

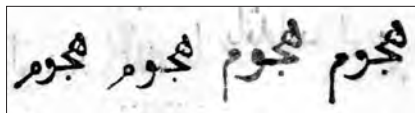
در صفحه ۱۸ هر سه نسخه «که از ایشان» با دست به متن اضافه شده. اعراب مربوط به بخش‌های عربی کتاب به رنگ مشکی و خطوط تأکیدی قرمز رنگ هم با دست به بسیاری از صفحات اضافه شده‌اند. تاریخ دست‌نویس جهادیه هم می‌تواند به خاطر فقدان اعداد سربی که در این کتاب نشانی از آن نیست، با دست نوشته شده باشد. در حقیقت، این شاید بهترین دلیل برای توضیح دست‌نویس بودن اعداد باشد. به جز اعراب که فقدان آن احتمالاً به واسطه دشواری‌های حروف چینی و چاپ بوده، این شکل دستکاری‌ها در کتاب‌های چاپی، تلاشی

تصویر ۹. نگاه کنید به تفاوت‌های ایجاد شده در بازچاپ نسخه ملی ۲ (چپ) در کتاب بابازاده (راست)

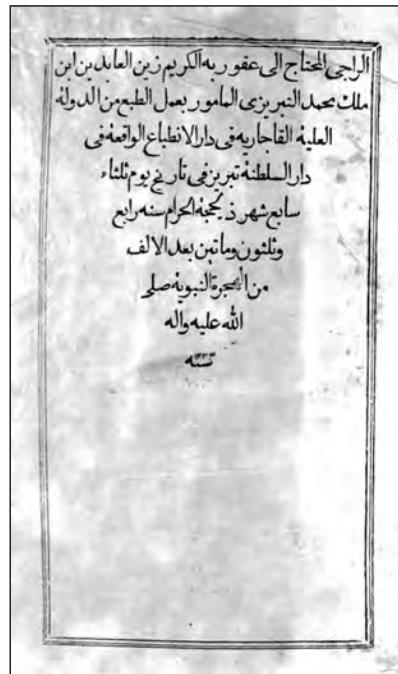
تصویر ۱۰. نگاه کنید به تفاوت های بخش های اضافه شده با دست.

تصویر ۱۱. نگاه کنید به تفاوت های حروف در حروف چینی کلمه «هجوم» برای ایجاد تنوع در متن و نزدیک کردن آن به نسخه های خطی

به هر روی، تا زمانی که با استناد به منابع معتبر بتوان تاریخ دست نویسی ۱۲۳۳ را اثبات کرد، این احتمال وجود دارد که جهادیه ۱۲۳۴ که در انجمن آن نام میرزا زین العابدین و تاریخ نشر کتاب به زبان عربی چاپ شده، نخستین کتاب چاپی فارسی در ایران باشد. در این صورت این معما که چرا نام محمدعلی در ارتباط با چاپ اولین کتاب در تبریز به میان نیامده، حل خواهد شد. طبعاً می توان این احتمال را هم در نظر گرفت که جهادیه چاپ محمدعلی قدیمی تر از ۱۲۳۳ و تجربه ای ابتدایی برای ساخت حروف سربی و چاپ فارسی بوده که به دلیل کیفیت نازل آن ادامه نداشته است. در هر حال آنچه از محمدعلی باقی مانده و می توان با قطعیت آن را به او نسبت داد تنها نسخه مذکور جهادیه است

که می شود «با احتیاط» آن را نخستین کتاب چاپی فارسی شناخته شده در ایران دانست.

تصویر ۱۲. انجمن جهادیه ۱۲۳۴ منبع: کتابخانه مسجد اعظم

۱. عنوان این مقاله الهام گرفته از مقاله میروسلاو کرک است.

Krek, Miroslav. 'The enigma of the first Arabic book printed from movable type', *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 38, No. 3 (1979): 203-212.

۲. چاپ حروفی، چاپ برجسته، چاپ با حروف متحرک و یا تایپوگرافی نام های دیگری هستند که برای این شیوه چاپ استفاده می شود. به انگلیسی: printing with movable type, letterpress printing و typography

۳. گزارش هایی درباره وجود چاپخانه و حروف سربی عربی و فارسی قدیمی تر در ایران وجود دارد، اما تاکنون هیچ اثر چاپی یا اسناد دیگری که نشان دهد از این حروف استفاده شده در دست نیست.

۴. نگاه کنید به مقدمه کتاب *أبواب الجنان* اثر محمد رفیع واعظ قزوینی (۱۰۲۷ - ۱۰۹۰ ه. ق) که توسط عبدالله بن مرحوم میرزا خلیل تبریزی در صفر ۱۲۴۱ ه. ق در تبریز چاپ شد. همچنین نگاه کنید به «اختتام کتاب بعون الملك الوهاب» در دو صفحه پایانی کتاب *مآثر سلطانی* اثر عبدالرزاق بیگ دُنْبلی (۱۱۷۶ - ۱۲۴۳ ه. ق) که در رجب ۱۲۴۱ ه. ق توسط ملا محمد باقر تبریزی در تبریز چاپ شد.

* در این مقاله نقل قول ها تا حد امکان عیناً و بدون تصرف در نگارش متن اصلی آورده شده تا صحت اسناد حفظ شود.

۵. به همان شیوه که در انجمن کتاب نوشته شده. از این پس در این مقاله به صورت مختصر محمدعلی.

6. Ulrich Marzolph

۷. واژه لاتین Incunabula به کتاب های و نشریاتی اطلاق می شود که پس از اختراع شیوه چاپ یوهانس گوتنبرگ و پیش از قرن ۱۶ میلادی منتشر شده اند. نگاه کنید به Marzolph, Ulrich. 'Persian incunabula: A definition and assessment', *Gutenberg-Jahrbuch*, No. 82 (2007): 205-20.

۸. آخرین کتاب شناخته شده طوفان البکاء اثر محمد ابراهیم بن محمد باقر جوهری هروی (درگذشته بین ۱۲۴۰ تا ۱۲۵۳ ه. ق) است که در رجب ۱۲۷۵ ه. ق توسط آقا عبدالکریم با تصاویر چاپ سنگی در تهران چاپ شد.

۹. تقی زاده، سید حسن. «چاپخانه و روزنامه در ایران»، کلاه (۲۸ آذر ۱۳۹۰) ۱۱-۱۴.

۱۰. Albert Houtum-Schindler, نماینده شرکت مؤسس تلگراف در ایران.

۱۱. این «مکتوب» را هونتم شیندلر در سال ۱۳۳۲ ه. ق. برای تقی زاده نوشته بود. نگاه کنید به تقی زاده، چاپخانه و روزنامه در ایران، ۱۲.

12. Edward Granville Browne

13. Persia Society

۱۴. نگارنده نسخه چاپ شده این سخنرانی را منبع قرار داده است.

Browne, Edward Granville. *The Persian press and Persian journalism*. London: Published for the Persia Society by John Hogg, 1913.

15. Browne, Edward Granville. *The press and poetry of modern Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1914.

۱۶. تربیت، محمدعلی. «مبده تاریخ ایران شناسی در اروپا: تاریخ تأسیس مطبوعه مطبوعات پارسی»، (ارمغان، سال ۱۲، شماره ۶ (شهریور ۱۳۱۰): ۳۶۹-۳۸۱) و شماره ۷ (مهر ۱۳۱۰): ۴۴۸-۴۵۶. محمد

محیط طباطبائی درباره این مقاله تربیت نوشته: «موضوع ورود چاپخانه به ایران نخستین بار بوسیله مرحوم میرزا محمدعلی خان تربیت مؤسس کتابخانه عمومی تربیت تبریز در مجله ارمغان طهران مورد بحث و تحقیق قرار گرفت». نگاه کنید به طباطبائی، سید محمد محیط؛ سهام، منوچهر؛ رضوانی، احمد. «اول چاپ سربی و سپس سنگی»، راهنمای کتاب، سال ۱۹، شماره ۲۱ (۱۳۵۵): ۲۱۰. این گفته همان طور که

پیشتر نشان داده شد صحیح نیست و در واقع تربیت و تقی زاده هر دو مقالاتی در این باره چاپ کرده بودند.

۱۷. تربیت، مبده تاریخ ایران شناسی در اروپا، ۳۷۹. نسخه برگردان یا چاپ عکسی (facsimile) هر دو کتاب جهادیه (۱۲۳۳ و ۱۲۳۴) در ایران منتشر شده است.

«بمناسبت دو بیستمین سال ولادت قائم مقام»، جهادیه ۱۲۳۴ همراه با مقدمه فرزندش میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی و مقدمه دیگری از جهانگیر قائم مقامی، بدون تاریخ (احتمالاً دهه ۵۰) و توسط انتشارات فرهنگ ایران زمین منتشر شد. در سال ۱۳۹۲، مؤسسه بیاض (که آثار ارزشمندی درباره تاریخ چاپ منتشر کرده) نسخه برگردان جهادیه ۱۲۳۳ را با مقدمه اولریش مارزلف، مجید غلامی جلیسه و محمدجواد احمدی نیا در قم به چاپ رساند.

۱۸. تربیت، محمدعلی. «تاریخ مطبوعه و مطبوعات

- ایران»، تعلیم و تربیت، سال ۴، شماره ۱۱ (بهمن ۱۳۱۳): ۶۵۷-۶۶۴ و شماره ۱۲ (اسفند ۱۳۱۳): ۷۲۱-۷۲۵.
۱۹. همان ۶۵۹.
۲۰. همان.
21. Julius Theodor Zenker
22. Zenker, Julius Theodor. *Bibliotheca orientalis. Pars I. Libros continens Arabicos, Persicos, Turcicos inde ab arte typographica inventa ad nostra usque tempora impressos*. Lipsiae: Sump-tum fecit Guilielmus Engelmann, 1840. و Zenker, Julius Theodor. *Bibliotheca orientalis*. Manuel de bibliographie orientale. Leipzig: Guillaume Engelmann, 1861.
23. Johannes Albrecht Bernhard Dorn
24. Dorn, Johannes Albrecht Bernhard. 'Aus Briefen des Staatsraths von Dorn', *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Vol. 6, No. 3 (1852): 405-8.
25. Dorn, Boris Andreevich. 'Catalogue des ouvrages arabes, persans et turcs: publiés a Constantinople, en Égypte et en Perse, qui se trouvent au Musée Asiatique de l'Académie', *Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg*, Tome neuvième (1866): 168-213.
۲۶. نگاه کنید به صفحات پایانی این کتاب اثر عبدالوهاب نشاط اصفهانی (۱۱۷۵-۱۲۴۴ ه. ق.) که در سال‌های ۱۲۸۱ و ۱۲۸۲ ه. ق. چاپ شد.
۲۷. نفیسی، سعید. «صنعت چاپ مصور در ایران»، پیام نو، سال ۲، شماره ۵ (۱۳۲۵): ۲۲-۳۵.
۲۸. نفیسی، سعید. «نخستین چاپهای مصور در ایران»، راهنمای کتاب، سال ۱ شماره ۳ (۱۳۳۷): ۲۳۲-۲۴۰.
۲۹. همان ۲۳۳-۲۳۴.
30. Scheglova, Olympiada Pavlovna. *Iranskaya litografirovannaya kniga (iz istorii knizhnogo dela v Irane v XIX-pervom desyatiletii XX veka)* [Iranian lithographed book from the history of book business in Iran in the 19th-first decade of the 20th century]. Moscow: 1979.
۳۱. نگاه کنید به صفحات ۱۸۶-۱۸۷. Scheglova, (۱۹۷۹)
۳۲. نگاه کنید به صفحات ۲۰۷-۲۰۸. Marzolph, (۲۰۰۷)
۳۳. قاسمی، سید فرید. سرگذشت مطبوعات ایران: روزگار محمدشاه و ناصرالدین شاه (جلداول)، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۰): ۱۸۶.
34. Steel punches
35. Typefounding
36. Nile Green
37. Green, Nile. 'Persian print and the Stanhope revolution: industrialization, Evangelicalism, and the birth of printing in early Qajar Iran', *Comparative studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 30 (2010): 473-90.
۳۸. در ترجمه فارسی این مقاله نام «علی ید [؟] محمدعلی آشتیانی» در زیر تصویر انجمنه کتاب جهادیه آمده اما در متن مقاله میرزا زین العابدین به عنوان چاپگر کتاب معرفی شده است. نیل گرین، «انقلاب استانبولی و چاپ فارسی: صنعتی شدن، کلیسای انجیلی و پیدایش چاپ در اوایل دوره قاجار در ایران»، ترجمه پریسا درخشان مقدم، ایران نامه، س ۲۶، ش ۴-۳، (۲۰۱۱)، ص ۱۵۴.
۳۹. احتمالاً گرین کتاب‌های دیگر چاپ تبریز را ندیده بوده و یا انجمنه آن‌ها را مطالعه نکرده.
40. Evangelicalism
۴۱. نگاه کنید به صفحه ۴۵۸. Green (۲۰۱۰)
- گرین غالباً به کتاب تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران، نوشته حسین میرزای گلپایگانی (تهران: نشر گلشن، ۱۳۷۸)، اشاره می‌کند که در آن گلپایگانی به ندرت منبعی برای گفته‌های خود درباره نخستین چاپخانه‌های تبریز ارائه می‌دهد. به نظر می‌رسد بسیاری از نکاتی که گلپایگانی درباره نوع دستگاه‌ها و اقلام مورد استفاده برای چاپ در تبریز استفاده می‌شده مطرح کرده بر اساس تصور شخصی او از آن‌ها و نه بر پایه اسناد معتبر باشد.
۴۲. پیمان تازه خداوند و رهندة ما عیسی مسیح که افضل الفضلاء هنری مارتین انکلیسی از زبان یونانی بفارسی در دارالعلم شیراز ترجمه نموده است. طبع فی سنه مسیحیة ۱۸۱۵.
۴۳. نگاه کنید به صفحه ۴۸۸. Green (۲۰۱۰)
44. Russian Bible Society
۴۵. نگاه کنید به صفحه ۴۸۸. Green (۲۰۱۰)
۴۶. همان.
۴۷. برای اطلاعات بیشتر درباره چاپ فارسی در اروپا نگاه کنید به: برنا ایزدپناه، ترجمه علی اکبر قاضی زاده، «سراغاز چاپ و حروف ریزی فارسی در اروپا»، جهان کتاب، س ۲۵، ش ۹-۱۰، (آذر - دی ۱۳۹۹)، صص ۴۰-۵۲.
- Izadpanah, Borna. 'Early Persian printing and typefounding in Europe', *Journal of the Printing Historical Society*, New Series, No. 29 (2018): 87-123.
۴۸. اغلب حروف چایی و دیجیتال عربی و فارسی که امروزه استفاده می‌شوند نیز بر همین مبنا طراحی شده‌اند.
۴۹. شاهنامه کاترین اثر محمد ایلچی ابن محمد محسن اشرفی که به زبان‌های فارسی و روسی به سال ۱۷۹۳ م در سنت پترزبورگ چاپ شد.
۵۰. این مطلب را نگارنده پیش‌تر در سخنرانی خود در کنفرانسی در استانبول مطرح و بررسی کرده بود.
- Borna Izadpanah, The emergence of printing in Qajar Iran: an overlooked chapter of the history of Arabic-script printing, IStype 2019, SALT Galata, Istanbul.
- ویدیوی این سخنرانی در لینک زیر قابل دسترسی است: https://www.youtube.com/watch?v=n67bRO3PYBs&ab_channel=IStype
۵۱. احمدی نیا، محمدجواد. «طراحی حروف در رساله جهادیه، نخستین کتاب فارسی چاپ شده در ایران»، فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، دوره ۲۵، شماره ۳ (پاییز ۱۳۹۳): ۱۲۹-۱۵۰.
۵۲. احمدی نیا، طراحی حروف در رساله جهادیه، ۱۳۶.
۵۳. همان ۱۳۶-۱۳۷.
54. Blair, Sheila S. *Islamic Calligraphy*. Edinburgh University Press (2006): 458.
۵۵. مائثر سلطانی، ۱۴۴.
56. Royal Asiatic Society
۵۷. ظاهراً اثر مذکور کتاب «مُخْرِقُ الْقُلُوب» بوده ۱۳۳۹ ه. ق. که قدیمی‌ترین کتاب چاپی به دست آمده در تهران است. نگارنده این نسخه را در انجمن آسیایی بریتانیا دیده و بررسی کرده. با استناد بر یادداشتی که در این نسخه موجود است این کتاب را هنری ویلک (۱۷۸۸-۱۸۵۸ م) که پس از جمیز موریه، در میان سال‌های ۱۸۱۵ تا ۱۸۲۷ به عنوان کاردار، نماینده پادشاهی بریتانیا در ایران بود به انجمن آسیایی هدیه کرده است.
58. 'Biographical sketch of his late Royal Highness Abbas Mirza, Prince Royal of Persia', *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 1, No. 2 (1834): 323.
59. Asahel Grant
60. Punches
61. Matrices
62. Type
63. *Annual report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, read at the twenty-seventh annual meeting, held in the city of Hartford, September 14, 15, & 16, 1836*. Boston: Crocker & Brewster (1836): 100.
64. Eli Smith
65. Brown, William. *The history of the Christian Missions of the sixteenth, seventeenth, eighteenth, and nineteenth centuries* (third edition). London: Thomas Baker (1864): 187.
۶۶. تاکنون چهار نسخه موجود از جهادیه ۱۳۳۳ شناسایی شده است. کتابخانه ملی ایران، تهران (دو نسخه)
- شماره کتابشناسی ملی: ۳۲۵ ر
- شماره بازیابی: ۱۸۱۴۶-۸
- شماره بازیابی: ۱۹۳۱۹-۸
- کتابخانه آیت الله بروجردی یا کتابخانه مسجد اعظم قم (۱ نسخه)
- شماره عمومی: ۵۶۹۰
- شماره کتاب: ۱۱۴
- شماره قطعه: ۲۴۳
- کد: ۲۲/۰۱/۰۴/۰۰۱۹۲
- نام فایل: ۱۸۴۸۳
- فاقد صفحه اول
- مرکز نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی (یک نسخه)
- شماره اموالی: ۴۲۴۱۱
۶۷. بابازاده، شهلا. تاریخ چاپ در ایران. کتابخانه طهوری، ۱۳۷۸.
۶۸. همان، ۲۰۹-۲۱۰.
۶۹. همین نسخه دستکاری شده در برخی پژوهش‌های بعدی تکرار شده.